

NATTDUKSBORDET

Ulrika Björk

Dag Hammarskjöld reflekterade i sina dagboksanteckningar kring det egna arbetet som FN:s generalsekreterare. För honom var dagboken, som en form av självreflektion, en del av hans personliga och etiska engagemang i politiken. Ulrika Björk skriver.

Min mormors nattduksbord var ett mindre apotek. Där fanns plåster och halstabletter, handkrämer, fotsalvor, tigerbalsam och värktabletter. En och annan insomningstablett. I vargtimmen kunde hon kliva upp och koka sig en kopp het mjölk. Jag hörde henne tassa i det stora huset, där vägguren vakade över de sovande. Apoteket rymde också andaktslitteraturen.

Andakten är inom kristen liturgi en enklare form av gudstjänst som de kristna uppmanas fira dagligen, i gemenskap eller enskilt. Den följer inte någon särskild ordning men innehåller bibelord, bön och eftertanke. Ordet kommer från det tyska verbet för att minnas eller rikta tankarna mot något (*andenken*). Andakten är en stilla begrundan riktad mot Gud.

Mormor var kyrkvård och läste Stockholmsbiskopen **Ingmar Ströms** *Bibelljus*. Den samlar radioandakter om Nya Testamentets fyra evangelister, om hatets källor, om den gåtfulla medkänslan, om ett barns tillitsfulla blick. ”De förtrycktas dröm om befrielse går som en tråd genom hela bibeln”, påminner Ström under Kuwaitkriget, inspirerad av profeten Malaki som utlovade rättfärdighet, läkedom och profeten Elias återkomst. ”Då skall ni slippa ut, som kesande kalvar ur kätten”, står det i Malaki 4:2. Den bilden måste ha talat till min mormor, som vigt sitt liv åt att bruka släktgården. Intill radioandakterna låg **Erik Axel Karlfeldts** diktsamling *Hösthorn*. Ur den läste hon gärna högt om livet under månen: ”Sub luna vivo. / Mörkt är mitt liv, / ringa och vanligt i öden, / sorger och tidsfördriv. / Gärna jag delar / tingens förgängliga lott, / lycklig att lida och njuta / jordelivets fulla mått.” Där låg till sist **Dag Hammarskjölds** *Vägmärken* som gavs ut 1963, två år efter författarens alltför tidiga död.

Vägmärken är en samling dagboksanteckningar som aldrig skrevs för att ges ut. I ett brev kallar Hammarskjöld dem en ”vitbok” eller redogörelse för sina ”förhandlingar med sig själv – och Gud”. Längre in i boken kallar han dem ”vägmärken resta vid en punkt då du behövde dem, en fast punkt som inte

fick gå förlorad”. Dagboken är på en gång en religiös självrannsakan och ett sökande efter ett inre tilltal. Det inre sökandet skärper den yttre uppmärksamheten. ”Ju trognare du lyssnar inåt”, skriver den dåvarande generalsekreteraren för Förenta nationerna, ”desto bättre skall du höra vad som ljuder omkring dig. Och blott den som hör kan tala.” På samma gång som Hammarskjöld i en av de mest citerade anteckningarna kan skriva att ”[d]en längsta resan / är resan inåt” finns alltså en strävan efter att förena den inre speglingen med ett yttre gestaltande. Det yttre förverkligandet av det inre tilltalet framstår närmast som en kallelse och kräver försakelse. Att gå en väg – att följa sina vägmärken och inte bli kvar i ”korsvägen” – är att avstå från andra vägar. Men den som vågar välja sin väg ska också höra det bibliska ”intågets Hosianarop”, som i Hammarskjölds evangelium är en hyllning till det oförutseddans räddning. Vars och ens livsuppgift, och svårighet, tycks handla om att bejaka den egna kallelsen och varken se tillbaka eller spekulera framåt: ”Din plikt och din belöning – ditt öde – är här och nu”, skriver han. Att bejaka sin personliga kallelse förstår vi från dagboksanteckningarna – oavsett om den leder till ett liv som lantbrukare och kyrkvård, biskop eller FN:s generalsekreterare – innebär paradoxalt nog att träda ut ur det egna självet: ”Att i ödmjukhetens självutplåning vara intet, och ändå i kraft av uppgiften förkroppsliga hela dess tyngd och auktoritet är den kallades livshållning.”

I *Vägen valde dig. Meditationer över Dag Hammarskjölds Vägmärken* (2018) använder ärkebiskop emeritus **KG Hammar** uttrycket ”engagerad andlighet” när han beskriver Hammarskjölds egen livshållning och vilar då på historikern **Roger Lipseys** biografi från 2013. Det är en hållning som förenar det globala politiska handlandet med lyhördheten för ett inre tilltal. Enligt Hammar, senast aktuell med romanen *Den längsta resan* (2023) som skildrar Hammarskjölds sista ödesdigra flygresa från Léopoldville i nuvarande Kongo till Ndola i nuvarande Zambia i september 1961, handlar livshållningen om att ”låta

världens frågeställningar utsättas för den inre kontemplationens självkritiska reningsverk”.

Idén att politiken måste grundas i etiken går långt tillbaka i en europeisk tanketradition som Hammarskjöld var väl förtrogen med (han inledde sina universitetsstudier i Uppsala med en kandidat i filosofi, litteraturvetenskap och franska, fortsatte med en juristexamen och disputerade i nationalekonomi vid Stockholms högskola). I *Sokrates. Filosofens skepnader* (2023) skriver filosofen **Charlotta Weigelt** exempelvis att Sokrates övertygelse var att moralen måste ”bottna eller grundas i oss själva”. Det ställer oss enligt henne inför uppgiften att söka oss själva och konfrontera den egna okunnigheten och ändligheten. Sökandet efter oss själva är både en teoretisk uppgift och en livspraktik; ”vi söker oss själva för att förstå vilka vi är och vilken plats och uppgift vi har i världen”. Vid övergången från en mytologisk kultur till en kultur som orienterar sig utifrån förnuftet förkroppsligar Sokrates en ny moralisk auktoritet som förutsätter självvransakan. Han utmanar därmed den traditionella religionsbaserade moralen, men står fortfarande i relation till något gudomligt. Denna relation, skriver Weigelt, ”består i ett slags omvårdnad, *therapeia*, där vi hjälper det gudomliga att träda fram som en transcendent dimension av vår existens”. I *Sokrates försvarstal*, en av de fyra dialoger som handlar om Sokrates död, får vi förklaringen till beslutet att på inrådan av en gudomlig röst kliva ur det vedertagna ogranskade livet. Våra uppfattningar i enskilda frågor måste vara i överensstämmelse med vår hållning i stort så att vi inte råkar i konflikt med oss själva, vilket vore mer förödande än konflikten med andra. Eller som Sokrates uttrycker det i dialogen *Gorgias*: ”att merparten av människorna inte är överens med mig och säger emot mig [...] anser jag är bättre än att jag, som ju är en, är i disharmoni med mig själv”.

När **Hannah Arendt** begrundar förhållandet mellan tänkande och moral lyfter hon fram Sokrates som förebild åt var och en, inte enbart åt de så kallade yrkesfilosoferna. Vad

som särskilt intresserar henne är hur samvetet – ett ord som ursprungligen inte var skilt från medvetandet, ”vetandet med mig” – förutsätter en dialog mellan mig och mig själv och uppstår som en sidoeffekt av detta inre samtal. Omvänt kan ingen människa hålla sitt samvete intakt utan att aktualisera tänkandets dialog inom sig. I essän ”Tänkande och moraliska överväganden” från 1971 illustrerar hon den inre dialogen med Rickard III:s ”midnattskatastrof” då han, en mördare, möter sig själv i William Shakespeares drama: ”Vad fruktar jag? Mig själv? Jag är ju ensam. / Då *Rickard* älskar *Rickard* och då jag / är jag, vem är då mördare? Jag? Nej! / Jo, jag. Jag måste fly. För vem? Mig själv!”. Arendt påminner om hur även Sokrates (i dialogen *Hippias major*) möter ”en outhärdlig typ”; en ”släkting som bor i samma hus” och som korsförhör honom när han kommer hem. Hennes originella uppfattning är att dessa ”andra jag”, skillnaden inom oss, bara är närvarande när vi är ensamma; samvetet är inte ständigt med oss, utan träder fram först som eftertanke. Till skillnad från Hammarskjöld (om hon hade läst honom) anser hon däremot att samvetet som tänkandets inre dialog förblir politiskt marginellt utom i kristider, då det ofrivilligt väcker uppmärksamhet på det politiska handlandets scen: ”När alla utan att tänka sveps med av vad alla andra gör och tror på, då släpas de som tänker fram ur sina gömställen genom att deras vägran att delta blir iögonfallande och därmed blir ett slags handlande.”

I *Politics and Conscience: Dag Hammarskjöld on the Art of Ethical Leadership* från 2020 omvandlar levnadstecknaren Lipsey Hammarskjölds livshållning och erfarenhet från politiska uppdrag till en handbok i det etiska ledarskapets konst – en bok han själv hade tankar på att en dag skriva. Kärnan i den ”ledarskapskod” Hammarskjöld med sitt exempel företräder är just att det yttre handlandet måste vara grundat i en inre eftertänksamhet och stillhet. Samvetet är vår kompass i världen. Intressant nog ligger Hammarskjölds engagerade andlighet och de dagliga stunder av eftertanke den kräver – i en anteckning talar

han om den ”mystiska upplevelsen” av ”stillhet bland människor” – nära vad Arendts lärare **Karl Jaspers** kallar filosofisk livsföring.

I en föreläsningsserie för Radio Basel från 1950-talet påminner Jaspers om att ordet filosofi betyder kärlek till vishet, och att filosofen därför inte äger vishet, utan söker den. Filosofi innebär att ”sökande vara på väg” och att bara stundvis finna ro i tiden. Om filosofin började historiskt i Grekland för över tvåtusen år sedan identifierar Jaspers tre olika ursprung som gör varje tidsålders filosofi angelägen och som också gör det möjligt för oss att förstå varje tidigare filosofi. Det första är den förundran över ”stjärnorna, solen och himlavalvet” och över alltings uppkomst som vi finner hos försokratikerna. Den innebär ett förnuftsmässigt uppvaknande. Det andra ursprunget är det filosofiska tvivel som snart anmäler sig och som drevs till sin spets av René Descartes. Kunskapens grund måste återtas och tvivlet blir en källa till kritisk prövning. Filosofins tredje och djupare ursprung finner Jaspers i de existentiella gränssituationer som vi varken kan undkomma eller förändra: ”jag måste dö, jag måste lida, jag måste kämpa, jag är underkastad slumpen, jag ådrar mig oundvikligen skuld”. Det är situationer som vi gärna glömmar, förnekar eller försöker bemästra rationellt. Om vi vore stoiker, föreslår Jaspers, kunde vi betrakta tillvarons gränssituationer som ovidkommande och anse oss fria att genom tänkande komma till klarhet över vad vi kan förändra: våra föreställningar, deras art och innehåll. En mindre självbedräglig väg vore att i förtvivlan och ”återställelse” fatta gränssituationerna och genom en sådan djupare förvandling bli oss själva. Gränssituationerna visar oss nämligen det mänskliga misslyckandet. Filosofin kan inte skänka den räddning som religionerna utlovar, medger Jaspers. Sedan världen fallit i spillror, understryker han i radioföreläsningen knappt tio år efter Förintelsen, är filosofins tre motiv – ”förundran och insikt, tvivel och visshet, vilsegångenhet och självtillblivelse” – otillräckliga. Men i samtal och besinning hjälper de oss att inte förlora oss i världen.

Jaspers ord saknade inte tyngd. Vintern 1945–1946 gav han en föreläsningsserie om den tyska skuldfrågan vid universitetet i Heidelberg. Den kom ut i bokform 1946, översattes första gången till svenska 1947 och i år på nytt som *Skuldfrågan. Om Tysklands politiska ansvar* (Periechon, 2024). Behovet att genom självrannsakan och samtal finna en ny andlig grund är tydligt (jag citerar här från den nya översättningen): ”Vi vill lära oss tala med varandra. Det vill säga att vi inte enbart vill upprepa vår mening, utan höra vad den andre tänker”, står det i inledningen. Här nämns också ”ursprungens rum”, de skikt som djupast motiverar och förenar de skuldtyngdas längtan efter sann kommunikation. Det är dessa rum vi träder in i när vi i tillit förmår tala med varandra. Jaspers tycks enig med Arendt om att samtalet med andra är avhängigt en inre uppriktighet, kanske till och med enighet. Liksom Hammarskjöld ser han en omedelbar koppling mellan den dagliga eftertanken och det dagliga handlandet i världen.

Eftertanken som filosofisk besinning sker i ensamhet och har enligt Jaspers tre moment. Det första är *självreflektionen*. Då erinrar jag mig vad jag har gjort, känt och tänkt under dagen. Vad var oäkta, ouppriktigt och vad ville jag fly undan? I traditionen av filosofisk självreflektion, från Sokrates och Augustinus till Kierkegaard och Nietzsche, finner jag grundsatser eller fixerar ord som jag vill säga till mig själv när jag nästa gång går vilse i vrede, förtvivlan eller leda (”hålla måtta”, ”tänka på andra”, ”vänta”, ”Gud finns” är Jaspers förslag). Eftertankens andra moment är den *transcenderande besinningen*. Med diktningens och konstens hjälp handlar det nu om att läsa ”varats chiffer” och komma i kontakt med det som är oberoende av tiden eller evigt i tiden. Det sista momentet är besinning över *vad som förstunden måste göras*. Då begrundar jag mina uppgifter för dagen in i minsta detalj mot bakgrund av livet med andra. Meningen med den filosofiska besinningen, de ögonblick då jag ”vänder hem till mig själv”, är att finna en grundinställning som ska bära mig genom dagens olika stämningar och hin-

dra mig från att falla ned i bottenlösa ”urspårningar, förvillelser, affekter” (man kan föreställa sig Alice i underlandet).

Min mormor talade sällan om sin tro eller om de stunder då hon ”vände hem till sig själv.” Däremot talade hon gärna om sina politiska uppdrag. Hon satt i kommunfullmäktige och var den första kvinnan i sitt stifts kyrkofullmäktige. Hon deltog i det nationella kyrkomötet, som invigdes av kungen. (I sovrummet fanns ett foto där hon och en ung Carl XVI Gustaf ler tillsammans mot kameran. Längre trodde jag att han var en avlägsen släkting.) Hon var distriktsordförande i sitt partis kvinnoförbund och satt i socialnämnden. En sommar på 1970-talet inhyste hon och morfar en vilse tonåring i väntan på fosterhem. Han hade jeansjacka och hette Dag. När jag läser i min mormors efterföljd förstår jag att det inre och det yttre livet var två sidor av samma väggval. Handlandet i världen bars av ett inre tilltal. Av den dagliga andakten.

Enligt Jaspers saknar den filosofiska beinringen till skillnad från den religiösa heliga platser, föremål och former. Det stämmer kanske. Men behöver inte den filosofiska eftertanken, liksom den religiösa, sitt skymningsapotek? I det ögonblick jag vänder hem till mitt eget nattduksbord återfinner jag handkrämen, glaset med vatten, en och annan sömntablett. Intill *Vägmärken* ligger Martin Bubers *Jag och Du*, som Hammarskjöld enligt vännens önskan börjat översätta och bar med sig på sin sista resa. Där ligger till sist Karlfeldts tolkning av profeten Elias himmelfärd. ”Medan de gick och samtalade,” lyder bibeltextens berättelse, ”se, då kom en vagn av eld med hästar av eld och skilde de båda från varandra. Och Elia for i stormvinden upp till himlen” (2 Kung 2:11). ”När du sitter, o Elia, vid din mästars bord (skriver Karlfeldt) / och ser ned på vår ondska och vår nöd, / fäll i domarns öra milda och förlåtande ord [...]”.

ULRIKA BJÖRK är docent i filosofi och lektor vid Södertörns högskola. Hon disputerade 2009 vid Helsingfors universitet på en avhandling om Simone de Beauvoirs fenomenologiska och litterära författarskap. Därefter har hon huvudsakligen ägnat sig åt Hannah Arendts politiska filosofi. Sedan 2024 leder hon forskningsprojektet *Experimenting with Traditions: The Life and Afterlife of 20th Century Jewish Intellectual Culture in the Baltic Sea Region* (2024-2028) och undersöker i sitt delprojekt Arendts judiska skrifter. Projektet är ett samarbete mellan Södertörns högskola och ytterligare två europeiska lärosäten och finansieras av Östersjöstiftelsen.